

ПРЫНЦЫПЫ КАНТРАСТЫЎНА-ГРАМАТЫЧНАГА АНАЛІЗУ ЭКВІВАЛЕНТНЫХ ТЭКСТАЎ НА БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

Аналіз сучаснага стану супастаўляльнай граматыкі беларускай і рускай моў сведчыць аб прыярытэце ў ёй фармальна-структурнага падыходу да тэмы. У пачатку супастаўляльных даследаванняў у беларускай лінгвістыцы (1960—1980 гг.) у цэнтры ўвагі быў матэрыяльны бок дзвюх моў (працы П. В. Вярхова, М. І. Гурскага, Г. Дз. Жылуновіч, І. А. Карабаня, Ц. П. Ломцева, А. Я. Міхневіча, П. П. Шубы, М. С. Яўневіча і інш.¹). Фармальна-структурны напрамак даследаванняў быў абумоўлены моцным уплывам параўнальна-гістарычнага метаду ў мовазнаўстве. Лінгвістычнае мысленне даследчыкаў абавязкова ўключала элементы дыяхранічнага аналізу моў, пры гэтым у якасці галоўных адзінак супастаўлення выкарыстоўваліся часціны мовы, выўляліся характэрныя асаблівасці моў цалкам (знешнія адрозненні паміж формамі граматычных адзінак, адрозненні ў значэннях).

У апошні час увага лінгвістаў усё больш перамяшчаецца ў бок сінхроннага супастаўлення (працы І. А. Кісялёва, М. І. Канюшкевіч, а таксама калектыўнае даследаванне па супастаўляльнай марфалогіі беларускай і рускай моў, выкананае ў Інстытуце мовазнаўства АН Беларусі²), дзе супастаўленне ідзе ў напрамку «ад зместу да формы» і набывае функцыянальна-семантычны характар. Сістэматызацыя адрозненняў паміж беларускай і рускай мовамі з'яўляецца вынікам супастаўлення саміх моўных с і с т э м, але не тэкстаў. Непасрэдна суцэльны т э к с т не быў аб'ектам супастаўляльных даследаванняў беларускай і рускай моў.

Міжмоўнае супастаўленне тэкстаў дазваляе ўбачыць новыя аспекты тэмы, што заставаліся за межамі фармальна-структурнага і функцыянальна-семантычнага супастаўляльнага аналізу. Адным з такіх аспектаў з'яўляецца пытанне аб ролі тых ці іншых адрозненняў у стварэнні свайго непаўторнага аблічча кожнай з моў, аб «удзельнай вазе» пэўных граматычных адрозненняў у суцэльных тэкстах ці іх прадстаўнічых фрагментах (у тым ліку і частаце іх працяўленняў у тэкстах). Менавіта ў гэтым актуалізуецца такая ўласцівасць мовы, як сістэмнасць, таму выяўленне і характарыстыка ўсіх відаў семантыка-граматычных адрозненняў паміж беларускай і рускай мовамі ў значнай ступені дазваляе ўбачыць тэкставую іерархію ўсіх асобных адрозненняў. Супастаўляльныя даследаванні, дзе зыходным моўным матэрыялам з'яўляюцца тэксты (а не лінгвістычныя апісанні сістэм), маюць функцыянальна-семантычны характар і з поспехам скарыстоўваюць асобныя элементы функцыянальнай граматыкі, перспектыўнасць якіх пры супастаўленні блізкароднасных моў была дастаткова абгрунтавана (Р. А. Будагавым, В. М. Ярмавай, У. Р. Гакам і інш.³). «Пры ўсіх чыста знешніх супадзеннях тыя альбо іншыя граматычныя катэгорыі звычайна функцыянуюць у блізкароднасных мовах «чуць-чуць» неаднолькава, — зазначае Р. А. Будагаў. — Гэтыя «чуць-чуць» набываюць асаблівае значэнне ў працэсе характарыстыкі блізкароднасных моў»⁴.

Адной з неабходных умоў лінгвістычнага кантрасціўнага параўнання з'яўляецца вызначэнне параўнальнасці моўных з'яў. На пытанне аб тым, якія канструкцыі наогул магчыма параўноўваць, існуюць розныя погляды. Некаторыя даследчыкі (напрыклад, Т. П. Кшэшоўскі⁵) лічаць, што параўноўваць магчыма канструкцыі, якія маюць кантэкстуальную эквівалентнасць (г. зн. узаемаперакладальнасць). Пры вызначэнні кантэкстуальных эквівалентаў даследчык разлічвае на аўтарытэт кампетэнтнага двухмоўнага інфарманта або перакладчыка. Э. Касерыу і Р. Штэрнеман⁶ звязваюць параўнальнасць моўных з'яў з абраннем якога-небудзь tertium

comparationis (трэцяга члена параўнання), які дазваляе супастаўляць мовы на аднолькавым узроўні. Патрабаванне параўнальнасці як «магчымасці прыцягнення да супастаўляльнага аналізу такіх моўных з'яў, якія ў дзвюх ці больш мовах лінгвістычна рэlevantныя, сітуацыйна і функцыянальна эквівалентныя»⁷, адносіцца і да тэкстаў, што выбіраюцца матэрыялам супастаўлення. Гэтаму прынцыпу ў значнай ступені адпавядаюць э к в і в а л е н т н ы я т э к с т ы.

Пад эквівалентнымі трэба разумець ўзаеманезалежныя, лагічна раўнапраўныя тэксты на дзвюх ці больш мовах, што знаходзяцца ў адносінах максімальна магчымай сэнсавай і граматычнай эквівалентнасці. Адна з характэрных прымет такіх тэкстаў — «аўтэнтычнасць», пад якой у міжнародным і грамадзянскім праве разумеецца аднолькавая сапраўднасць і роўная сіла тэкстаў якога-небудзь дакумента на розных мовах⁸. Характэрна і тое, што такія тэксты не лічацца перакладамі з адной мовы на другую, пры тым, што прырода іх узнікнення блізкая да літаральнага перакладу. Правядзенне кантрастыўна-граматычнага аналізу на матэрыяле тэкстаў прадугледжае размежаванне эквівалентных тэкстаў і тэкстаў, якія знаходзяцца ў адносінах «арыгінала» і «перакладу», таму што пераклад, з аднаго боку, заўсёды залежыць ад арыгінала, а з другога боку, дае перакладчыку большую свабоду, якая закранае не толькі моўныя сродкі, але і сэнс. На шэраг абмежаванняў, што ўзнікаюць пры выкарыстоўванні перакладных тэкстаў у кантрастыўных даследаваннях, звяртаў увагу Э. Касеры⁹. На ягоную думку, прысутнасць у тэкстах мастацкіх перакладаў элементаў розных функцыянальных моўных утварэнняў (тэрытарыяльных і сацыяльных дыялектаў, стыляў мовы), наяўнасць фразеалогіі і ідыяматыкі (у шырокім сэнсе слова), адрозненні ў традыцыях стварэння тэкстаў розных жанраў, розныя ў розных мовах суадносіны паміж абазначэннем і сэнсам патрабуюць існавання кантрастыўнай лінгвістыкі тэксту. Гэта, па-сутнасці, падкрэслівае, што ў іншых выпадках тэксты мастацкіх перакладаў не падлягаюць супастаўленню ні на лексічным, ні тым больш на граматычным узроўні. Але гэта не дае права сцвярджаць, што кантрастыўны аналіз на граматычным узроўні немагчыма ажыццявіць на матэрыяле перакладных тэкстаў наогул, бо калі пераклад зроблены з трэцяй мовы, то магчымасці для супастаўлення тэкстаў на дзвюх іншых мовах значна ўзрастаюць. У гэтым выпадку перакладныя тэксты таксама можна лічыць эквівалентнымі. Разам з тым неабходна заўважыць, што паняцце эквівалентных тэкстаў абмяжоўваецца жанрава-стылістычнымі характарыстыкамі тэкстаў. У якасці эквівалентных звычайна разглядаюцца юрыдычныя, дыпламатычныя тэксты, пераклады Св. Пісання, пэўныя навуковыя і публіцыстычныя тэксты.

Абранне эквівалентных тэкстаў для кантрастыўна-лінгвістычнага аналізу абумоўлена шэрагам меркаванняў. Па-першае, такі падыход дазваляе ўбачыць функцыянаванне ўсяго спектра граматычных адрозненняў паміж беларускай і рускай мовамі, па-другое, з'яўляецца магчымасць зафіксаваць частотнасць, насычанасць тэксту тымі ці іншымі адрозненнямі, што можа знаходзіць выражэнне як у характарыстыках накіталт «часцей», «радзей», «больш», «менш», так і ў лічбавых даных. Для супастаўлення блізкароднасных моў (у большай ступені, чым для моў аддаленай роднасці) вылучэнне адрозненняў у нормах функцыянавання граматычных катэгорый, правядзенне «сімптаматычнай статыстыкі» (У. Р. Адмоні) з'яўляецца важным момантам. Асноўная маса разыходжанняў паміж граматычнымі катэгорыямі блізкароднасных моў прыходзіцца на сферы тэксту і функцыянавання, а не структуры катэгорый.

Адзінкамі супастаўлення эквівалентных тэкстаў з'яўляюцца мінімальныя асобныя значэнні на ўзроўні марфалогіі і сінтаксісу (грамемныя значэнні). Гэтым супастаўленне тэкстаў прынцыпова адрозніваецца ад су-

пастаўлення граматычных сістэм беларускай і рускай моў, дзе адзінкай супастаўлення выступае сукупнасць усіх аднародных паміж сабой грамам — граматычная катэгорыя.

Пры кантрастыўна-граматычным аналізе эквівалентных тэкстаў адным з галоўных метадычных прынцыпаў з'яўляецца строга паслядоўны ўлік паказанняў двухмоўных (беларуска-рускага і руска-беларускага) слоўнікаў на наяўнасць дакладных перакладных адпаведнікаў і дакладнасць ў суадносінах паміж лексічнымі адпаведнікамі. Гэта дазваляе, па-першае, канстатаваць сам факт адрознення, па-другое, удакладніць характар граматычнага адрознення з пункта гледжання абавязковасці ці факультатыўнасці яго прысутнасці ў дадзеным тэксце. Адзначаная характарыстыка пэўнага адрознення абумоўлена як непасрэднай сувяззю лексічнага і граматычнага значэнняў, так і залежнасцю характару граматычнага адрознення ад лексічнага выбару. Калі ў выпадках *государство — дзяржава* (Кнст. РБ, 3), *образование — адукацыя* (Выбр., 8) адрозненні ў значэнні класіфікацыйнай катэгорыі роду (для назоўнікаў) носяць абавязковы характар, бо інакш сказаць нельга, то для пары *крутизна — урвішча* (Ев., 55), пры тым што лексема *крутизна, ж.* (жаночы род), у рус. мае і іншыя лексічныя адпаведнікі ў бел. *круча, ж., строма, ж., абрыў, м.*¹⁰, якія утвараюць іншыя граматычныя суадносіны з рускім адпаведнікам, адрозненні ў значэнні дэтэрмінуюцца лексічным выбарам назоўнікаў іншай радавой прыналежнасці і таму маюць факультатыўны характар. Зварот да слоўнікаў гэтаксама дае магчымасць выяўляць і выпадкі неўнармаванага ўжывання слоў, напр., *кровотечение — крывацеч, ж.* (Ев., 59), пры існаванні ў бел. традыцыйнага *кывацёк, м.*¹¹

Другі не менш важны прынцып даследавання звязваецца з супастаўленнем граматычных з'яў з паказаннямі існуючых апісальных граматык у кожнай з моў. Пры супастаўленні тэкстаў даследчык не толькі назірае за з'явамі граматычнай сінаніміі, але і мае магчымасць зазначыць пераважнае ўжыванне аднаго з варыянтаў, канстатаваць выпадкі міжмоўнай граматычнай сінаніміі, выпадкі нейтралізацыі пазамоўных значэнняў, напр., *зернёные бусинки — зярнёная пацерка* (Энц. Бел., 15), *дочь моя теперь умирает — дачка мая зараз памерла* (Ев., 59), што немагчыма пры супастаўленні граматычных сістэм. Супастаўленне тэкстаў дазваляе больш дакладна асвятляць такія аспекты ў сферы узусу, як адносіны сродкаў выразу (з сінанімічных і ўнармаваных) да дэнатату; як пераважнае ўжыванне канкрэтнага з варыянтаў абазначэння ў дачыненні да кожнай мовы.

У гэтым артыкуле даецца папярэдні агляд граматычных адрозненняў, якія фіксаваліся на матэрыяле 5 пар фрагментаў з эквівалентных тэкстаў на беларускай і рускай мовах (працягласць фрагментаў дыктавалася неабходнасцю шляхам суцэльнай выбаркі налічыць 100 выпадкаў міжмоўных граматычных адрозненняў у кожнай пары фрагментаў). Адабраныя тэксты прадстаўляюць розныя функцыянальныя рэгістры мовы: афіцыйна-дзелавы (Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь, далей — Кнст. РБ); канфесіянальны (Евангелле ад Матвея — Ев.); навукова-папулярны (Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя — Энц. Бел.); газетна-публіцыстычны (газета «Вячэрні Мінск» — Вчрн. Мн.) і рэкламна-інфармацыйны (даведнік навучальных устаноў г. Мінска — Выбр.)¹².

Граматычныя адрозненні падазяляюцца на самастойныя і несамастойныя з улікам супрацьпастаўлення намінацыйных (не сінтаксічных) грамам і сінтаксічных (рэляцыйных), якія адлюстроўваюць толькі здольнасць словаформ уступаць у тыя або іншыя сінтаксічныя адносіны. Усяго выяўлена 23 віды граматычных адрозненняў. З улікам супрацьпастаўленняў па абавязковасці/факультатыўнасці і самастойнасці/несамастойнасці на ўзроўні марфалогіі вылучаюцца наступныя віды адрозненняў.

1. Самастойныя абавязковыя адрозненні.
 - 1.1. Род для назоўнікаў: *образование — адукацыя* (Выбр.).
 - 1.2. Лік для назоўнікаў: *язык обшчэня — мова зносін* (Кнст. РБ).
 - 1.3. Стан дзеяслова: *мы постимся — мы пасцім* (Ев.).
2. Самастойныя факультатыўныя адрозненні.
 - 2.1. Род для назоўнікаў пры наяўнасці ў мове лексічнага адпаведніка іншага роду: *угроза — націск* (Энц. Бел.), *параўн. пагроза*.
 - 2.2. Лік для прыметнікаў: *зернёныя бусінкі — зярнёная пацерка* (Энц. Бел.).
 - 2.3. Катэгорыя часу дзеяслова: *дочь моя теперь умирает — дачка мая зараз памерла* (Ев.).
3. Несамастойныя абавязковыя адрозненні.
 - 3.1. Род для прыметнікаў, дзеепрыметнікаў і дзеясловаў прошлага часу: *чекістский зал — чэкісцкая зала* (Вчрн. Мн.), *зарождалось неравенство — зараждалася няроўнасць* (Энц. Бел.).
 - 3.2. Лік для прыметнікаў і дзеясловаў: *негативное отношение — негатыўныя адносіны* (Кнст. РБ).
4. Несамастойныя факультатыўныя адрозненні.
 - 4.1. У катэгорыі атрыбутыўнасці-неатрыбутыўнасці для прыметнікаў і дзеепрыметнікаў: *все равны — усе роўныя* (Кнст. РБ), *территория неотчуждаема — тэрыторыя неадчужальная* (Кнст. РБ).
На ўзроўні сінтаксісу з улікам абавязковасці/факультатыўнасці вылучаюцца наступныя адрозненні.
5. Сінтаксічныя абавязковыя адрозненні.
 - 5.1. У спосабах выражэння дзеяслоўнага кіравання (у дзеяслоўна-іменных словазлучэннях з аб'ектнымі адносінамі): *прикоснусь к одежде — дакрануся да вопраткі* (Ев.).
 - 5.2. У спосабах дзеяслоўнага кіравання (у дзеяслоўна-іменных словазлучэннях з прасторавымі адносінамі): *осуществляют по двум уровням — ажыццяўляць на двух узроўнях* (Выбр.).
 - 5.3. У спосабах выражэння прысубстантыўнага кіравання: *требования к образованию — патрабаванні да адукацыі* (Выбр.).
 - 5.4. У спосабах выражэння ад'ектыўнага кіравання: *положения, признанные противоречащими — палажэнні, прызнаныя супярэчнымі з палажэннямі* (Кнст. РБ).
6. Сінтаксічныя факультатыўныя адрозненні (усяго 10), напрыклад, у тыпе сінтаксічнай сувязі ў словазлучэннях з атрыбутыўнымі адносінамі: *братьев его — братоў ягоных* (Ев.), у дапасаваным-недапасаваным прыдатку: *территория с г. Мозырем — тэрыторыя з г. Мазыр* (Энц. Бел.), у каардынацыі выказніка (сэнсавыя — граматычныя): *распространилось земледелие и животноводство — пашырыліся земляробства і жывёлагадоўля* (Энц. Бел.).

Некаторыя тыпы адрозненняў набываюць паказальны характар для адной з моў. Напрыклад, граматычныя адрозненні ў катэгорыі атрыбутыўнасці-неатрыбутыўнасці (паводле А. А. Залізняка¹³) з'яўляюцца факультатыўнымі для рускай мовы, поўная і кароткая формы ўжываюцца як у атрыбутыўнай, так і ў прэдыкатыўнай функцыі. Для беларускай мовы ўжыванне поўнай формы набывае за рэдкім выключэннем абавязковы характар. Адметныя разыходжанні паміж рускай і беларускай мовамі назіраюцца ў тых выпадках, калі формы прыметнікаў выступаюць у прэдыкатыўнай функцыі *все равны перад законом — усе роўныя перад законам* (Кнст. РБ, 6). У акадэмічнай «Беларускай граматыцы» канстатуецца, што «паралельна з кароткімі формамі ў ролі выказніка ўжываюцца і поўныя формы гэтых жа прыметнікаў»¹⁴, але назіранні над іх функцыянаваннем у эквівалентных тэкстах, дзе ў функцыі выказніка (усяго 11 выпадкаў) сустракаюцца толькі поўныя прыметнікі, дае падставы сцвярджаць, што кароткая форма прыметнікаў змяшчаецца на перыферыю

моўнай сістэмы. Тое самае можна сцвярджаць і аб характары функцыянавання сінтаксічных канструкцый з атрыбутыўным значэннем. У тэкстах на беларускай мове безумоўная перавага аддаецца даданым азначальным сказам у адрозненні ад рускай, дзе пашырана ўжыванне дзеепрыметнікавага словазлучэння (пры яго факультатыўным характары) *человек, сидящий у сбора пошлин — чалавек, што сядзеў на мытні* (Ев., 57). Пры існаванні ў беларускай мове двух сінтаксічных сінонімаў (дзеепрыметнікавае словазлучэнне — даданы азначальны сказ) на падставе аналізу іх ўжывальнасці ў тэкстах (адпаведна 20 і 47 выпадкаў) можна убачыць розную прадуктыўнасць у выкарыстанні дзеепрыметнікавага словазлучэння, яго стылістычную абмежаванасць.

Супастаўленне тэкставага матэрыялу дазваляе істотна ўдакладніць і дапоўніць карціну падабенстваў і адрозненняў паміж мовамі, якая існуе ў межах сістэмна-структурнага супастаўлення: убачыць і падкрэсліць адрозненні ў функцыянаванні граматычных катэгорый у кожнай з моў, улічыць усе сродкі выражэння катэгарыяльных значэнняў (лексічныя, словаўтваральныя, фармальна-марфалагічныя, сінтаксічныя), сканцэнтраванне увагу на падабенствах і адрозненнях у сферы узусу, калі крытэрыям тоеснасці ці адрознення моў з'яўляецца норма і заканамернасці выбару сродкаў выражэння з групы сінанімічных, а іх рэалізацыя сведчыць аб цэнтральным або перыферыйным палажэнні кожнага ў моўнай сістэме.

¹ Гл.: Шчэрбін В. К. Супастаўляльная лінгвістыка // Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мн., 1994. С. 544.

² Гл.: Конюшкевич М. И. Синтаксис близкородственных языков: тождество, сходства, различия. Мн., 1988; Киселёв И. А. Категория рода существительных в русском и белорусском языках // Русский язык. 1988. Вып. 8; Сопоставительное описание русского и белорусского языков: Морфология. Мн., 1990.

³ Гл.: Будагов Р. А. К теории сходств и различий в грамматике близкородственных языков // ВЯ. 1980. № 4; Ярцева В. Н. Контрастивная лингвистика. М., 1981; Яеж. Теория и практика сопоставительного исследования языков // ИАН СЛЯ. 1986. № 6; Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. М., 1989.

⁴ Будагов Р. А. Близкородственные языки и некоторые особенности их изучения // Типология сходств и различий близкородственных языков. Кишинёв, 1974. С. 4.

⁵ Кшешовский Т. П. Эквивалентность, конгруэнтность и глубинные структуры // НЗЛ. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. М., 1989. С. 327.

⁶ Косериу Э. Контрастивная лингвистика и перевод: их соотношение // НЗЛ. С. 70; Штернеманн Р. и колл. Введение в контрастивную лингвистику // Там же. С. 148.

⁷ Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским и др. славянскими языками. М., 1983. С. 6.

⁸ Дипломатический словарь. Т. 1. М., 1984. С. 103; Юридический энциклопедический словарь. М., 1984. С. 371; Большая Советская Энциклопедия. Т. 2. М., 1969. С. 416.

⁹ Косериу Э. Назв. праца. С. 77.

¹⁰ Русско-белорусский словарь. Т. 1. Мн., 1993. С. 693.

¹¹ Глупачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 2. Мн., 1977. С. 737; Русско-белорусский словарь. Т. 1. С. 688.

¹² Конституция Республики Беларусь. Мн., 1994. — Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь. Мн., 1994; Евангеліе гаспода нашэго Ісуса Хрыста на чатырх мовах: элінінском, славянском, рускім і беларускім з паралельнымі месцамі. Мн., 1991; Беларуская ССР: Краткая энциклопедия. Т. 1. Мн., 1987. — Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя. Т. 1. Мн., 1979; Вечерний Минск. 1989. 18 декабря. — Вячэрні Мінск. 1989. 18 снежня; Выбар за Вамі. Навучальны ўстанова новага тыпу г. Мінска: інстытуты, каледжы, гімназіі, ліцэі: Даведнік (на беларускай і рускай мовах). Мн., 1993.

¹³ Залзняк А. А. Русское именное словоизменение. М., 1967. С. 88 і наст.

¹⁴ Беларуская граматыка. Т. 1. Мн., 1985. С. 111.

У. Б. ЖУРАВЕЛЬ

ПРАСЛАВЯНСКІ ВАКАЛІЗМ ПОЗНЯГА ПЕРЫЯДУ І ЯГО ПЕРАЎТВАРЭННІ Ў БЕЛАРУСКАЙ І БАЛГАРСКАЙ ЛІТАРАТУРНЫХ МОВАХ

Разглядаючы лёс праславянскіх галосных фанем у беларускай і балгарскай мовах, мы, следам за У. В. Колесавым, зыходзім з таго, што рэпертуар праславянскага вакалізму на познім этапе яго развіцця складалі